

1.01

UDK: 343.253 :94(497.4)"1930/1945"

Prejeto 15. 3. 2013

Nevenka Troha*

Razmislek o spominu na usmrtitve

IZVLEČEK

Avtorica spomni na vrsto usmrtitev, do katerih je prihajalo na ozemlju, poseljenem s Slovenci, v času totalitarnih režimov in zlasti med drugo svetovno vojno. Povzročitelji in žrtve so bili na obeh nasprotnih straneh, ki jih lahko poenostavljeno poimenujemo protifašistična in fašistična, partizanska in okupatorska (kolaboracionistična), komunistična in protikomunistična. V nadaljevanju obravnava spomin na žrtve usmrtitev. Ta je na eni strani zelo živ, kot je spomin na štiri obojene protifašiste na 1. tržaškem procesu septembra 1930, ustreljene pri Bazovici, ki so postali simbol protifašističnega upora primorskih Slovencev, in tudi spomin na tiste, ki so bili pogrešani potem, ko so jih maja 1945 v Julijski krajini aretirale jugoslovanske oblasti. Te simbolizira spomenik pri t. i. bazoviški fojbi. Hkrati pa v ospredje spomina stopajo dolga leta zamolčane povojne izvensodne usmrtitve, iz spomina pa izginjajo ubiti talci in umrli v fašističnih in nacističnih koncentracijskih taboriščih. Ob tem avtorica spomni zlasti na vrhunec nasilja nemškega okupatorja na t. i. Spodnjem Štajerskem v letu 1942.

Ključne besede: Bazovica, 1. tržaški proces, bazoviška fojba, talci, Hrastnik, koncentracijska taborišča, povojne izvensodne usmrtitve, okupatorsko nasilje

ABSTRACT

A DELIBERATION ON THE MEMORY OF EXECUTIONS

The author looks at a range of executions in the territory inhabited by Slovenians in the time of totalitarian regimes and especially during World War II. The executioners and victims could be found on both of the opposing sides we can, with some simplification, refer to as anti-fascists and fascists, partisans and occupiers (collaborators), communists and anti-communists. Then the author focuses on the memory of the victims of these executions. On one hand this memory is still very alive – for example, the memory of the four anti-fascists convicted at the 1st Trieste Trial of September 1930 and shot at Basovizza, who became the symbol of the anti-fascist resistance of the Slovenians from Primorska; and the memory of those who went missing after having been arrested by the Yugoslav authorities in Venezia Giulia in May 1945 and who are symbolised by the monument at the so-called Basovizza foiba. At the same time the post-war extrajudicial executions,

* Dr., znanstvena svetnica, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI – 1000 Ljubljana; e-naslov: nevenka.troha@inz.si

ignored for a number of years, are now in the centre of attention, while the hostages who were killed or died in the fascist and Nazi concentration camps are disappearing from memory. Here the author underlines especially the culmination of violence caused by the German occupiers in the so-called Lower Styria in 1942.

Keywords: Basovizza, 1st Trieste Process, Basovizza foiba, hostages, Hrastnik, concentration camps, post-war extrajudicial executions, violence of the occupiers

V Sloveniji in sosednjih pokrajinah je veliko prizorišč usmrtitev, umiranja in pokopov žrtev totalitarnih in avtoritarnih režimov ter 2. svetovne vojne. Naj jih naštejemo le nekaj: gmajna (nekdanje vojaško strelišče) pri Bazovici nad Trstom, kjer so bili ustreljeni na smrt obsojeni na 1. tržaškem procesu septembra 1930, strelišče na Opčinah pri Trstu, kjer so bili ustreljeni na smrt obsojeni na 2. tržaškem procesu decembra 1941, prizorišča množičnih streljanj talcev med drugo svetovno vojno, kot sta dvorišči kaznilnic Stari pisker v Celju in Sodnih zaporov v Mariboru, Draga pri Begunjah, kjer so streljali talce, ki so jih pripeljali iz zaporov na begunjskem gradu, Stranice pri Frankolovem in Gramozna jama v Ljubljani, pokopališče v Gradcu v Avstriji, kjer so pokopani ustreljeni talci, a tudi padli borci Pohorskega bataljona, fašistična koncentracijska taborišča na Rabu, v Gonarsu, Viscu, Trevisu (Monigo) in drugje, nacistična uničevalna taborišča, tudi Rižarna v Trstu, ki je simbol trpljenja slovenskih, hrvaških in italijanskih pripadnikov osvobodilnega gibanja ter Judov. So tudi kraji usmrtitev in pokopov po vojni usmrčenih, kot so Teharje, Kočevski Rog, Huda jama, Tezno pri Mariboru itd.,¹ pa tudi rudniški jašek pri Bazovici, bolj znan kot bazoviška fojba (Foiba di Basovizza), in na Goriškem jami (fojbi) ob cesti Nova Gorica – Trnovo pred vasjo Nemci (za Lesniko in za Cvetrežem) ter ob cesti iz Grgarja proti Ravnici (brezno Podgomila).²

Verjetni avtor pojma totalitarizem je novinar in politik, liberalni poslanec v italijanskem parlamentu Giovanni Amendola.³ Kot je zapisal Miro Cerar ml., je Amendola leta 1923 »nelegalne pritiske fašistov v italijanskem parlamentu imenoval sistema totalitario – totalitarni sistem. Dve leti pozneje je začel pridevnik 'totalitaren' uporabljati Benito Mussolini, in sicer v navidezno pozitivnem vrednotnem pomenu, pač skladno s takrat razvijajočo se fašistično doktrino, ki je v vseobsežni, totalni dr-

¹ Več o krajih grobišč žrtev povojnih pobojev gl.: Mitja Ferenc: Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne. Celje, 2005 (dalje Ferenc, Prikrito in očem zakrito).

² Dostopno na Foiba di Basovizza - Wikipedia, http://it.wikipedia.org/wiki/Foiba_di_Basovizza, 24. 2. 2013. Tam je navedena tudi relevantna literatura. Nataša Nemeč: Elaborat o pogrešanih osebah, ki so bile aretirane konec aprila in prve dni maja 1945 s strani slovenskih vojaških in oblastnih organov, deloma tudi italijanskih partizanskih enot na območju takratne Goriške pokrajine. Kopijo hrani N. T.

³ Giovanni Amendola je svoja protifašistična stališča plačal z življenjem. Aprila 1926 je umrl za posledicami napada skvadrstov, do katerega je prišlo julija 1925. Dostopno na Giovanni Amendola - Wikipedia, http://it.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Amendola, 5. 3. 2013.

žavi videla višji cilj in ideal italijanskega ljudstva. /.../ Predstopnja totalitarizma je avtoritarnost, predstopnja tega pa avtokratičnost. Avtokracija kot 'vladavina enega' se prevesi v avtoritarnost takrat, ko se samovlada še izrazito stopnjuje v smeri samovolje vladarja. Med avtokracijo in avtoritarnostjo ni zelo velike razlike, pač pa je bistvena razlika med njima in totalitarnim sistemom. Slednji namreč teži k temu, da se (avtoritarna) oblast 'velikega vodje' in njegovih pomočnikov razširi prav v vse pore družbe, torej ne le na politično sfero, pač pa tudi na področja ekonomije, znanosti, umetnosti, športa, v sfero družine, v šole, cerkve itd.«⁴

Avtoritarni in totalitarni režimi na različne načine obračunajo s posamezniki, skupinami, organizacijami, manjšinami, ki dejansko ali domnevno ogrožajo njihovo oblast, njihov popoln nadzor nad vsemi segmenti družbe. Italijanski fašistični režim je na narodnostno mešanem območju Julijske krajine vse od prihoda na oblast tako izvajal dvojno nasilje, nad politično levico in kulturni genocid nad slovensko ter hrvaško manjšino, torej nad rodом (narodom).⁵ Italijanska levica je bila politični in ideološki nasprotnik fašizma, pripadniki manjšine pa so bili njegovi nasprotniki že s tem, ker so se rodili in čutili kot Slovenci oz. Hrvati in nikakor niso hoteli razumeti, da je posebna »milost«, če kot pripadnik naroda brez zgodovine lahko postaneš del zgodovinskega naroda.⁶ Mnogi Slovenci in Hrvati so se priključili italijanski komunistični stranki, in to iz zaupanja načelom o socialni pravičnosti in narodni enakopravnosti. Iz tega spoja je nastala fašistična skovanka »slavocomunismo«, ki je združila ideološki in rasni stereotip in ki jo je obmejni fašizem uporabljal za boj proti dvema sovražnikoma hkrati. Kot taki so bili razumljeni tudi tisti Slovenci, ki so pripadali liberalni ali krščansko-socialni organizaciji.⁷

Podobno je, potem ko je leta 1933 prišel na oblast, ravnal nacistični režim v Nemčiji. Pod njegovo oblast so po Anšlusu 12. marca 1938 kot prvi med Slovenci prišli Slovenci na avstrijskem Koroškem in Štajerskem.⁸ Do napada na Jugoslavijo aprila 1941 je bila protislovenska nacistična politika še nekoliko zadržana, saj so še vedno računali s priključitvijo Jugoslavije k silam osi, obenem pa so se bali povračilnih ukrepov, ki bi zadeli nemško govorečo skupnost v Jugoslaviji.⁹ Usodo, ki so jo nacisti

⁴ Miro Cerar: Kako se (od)rešiti totalitarizma. V: Dnevnik, 27. 2. 2013.

⁵ Elio Apih in Milica Kacin Wohinz sta termin »kulturni genocid« uporabila na razpravah slovensko-italijanske kulturno-zgodovinske komisije, medtem ko je v poročilu komisije naveden termin »etnična bonifikacija«. – Slovensko-italijanski odnosi 1880-1956 = I raporti italo-sloveni 1880-1956 = Slovene-Italian relations 1880-1956 : poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije = relazione della commissione storico-culturale italo-slovena = report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana 2001, str. 39; Milica Kacin Wohinz, Jože Pirjevec: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana 2000 (dalje Kacin Wohinz, Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji), str. 62.

⁶ Prav tam; Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije : 1848-1992. Ljubljana, 2005 (dalje Slovenska novejša zgodovina), str. 539.

⁷ Prav tam, str. 529–533.

⁸ Tone Zorn: Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji in koroški Slovenci. V: Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes. Ljubljana-Celovec 1985 (dalje Zorn, Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji), str. 47, 48.

⁹ Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes z upoštevanjem vseslovenske zgodovine.

namenili Slovincem, napoveduje spomenica Heinricha Himmlerja z dne 15. avgusta 1940, v kateri označuje koroške Slovence kot Vende, ki jih bo treba preseliti na območje generalnega gubernija Poljske, kjer bodo skupaj z drugimi pripadniki »manjvredne rase« postali »rezervoar delovne sile, ki bo vsako leto dala Nemčiji potrebno število sezonskih delavcev ter tistih za posebna dela (ceste, kamnolomi, zidanje hiš)«. Še posebej je simbolično označila prihodnji odnos nacistov do slovenske skupnosti vključitev aparata Koroške domovinske zveze v nacistično stranko.¹⁰ Vodja novoustanovljenega Narodnostnega urada v Celovcu nacist Alois Maier-Kaibitsch, sicer dolgoletni vodja Koroške domovinske zveze, je že nekaj dni po ustanovitvi urada poklical k sebi predstavnike Slovenske prosvetne zveze in jim zagrozil z likvidacijo »šovinističnega slovenstva«. Delovanje gospodarskih in kulturnih slovenskih organizacij je bilo onemogočeno, čeprav so jih večinoma formalno razpustili šele ob napadu na Jugoslavijo, ko so zaplenili tudi njihovo premoženje. Več ljudi je bilo zaprtih, poslanih v koncentracijska taborišča ali izgnanih.¹¹ Podobna usoda je doletela tudi Slovence na avstrijskem Štajerskem, tako tiste, ki so živeli v obmejnem pasu, kot živeče v Gradcu.¹²

Eden od vrhuncev represije se je zgodil 14. in 15. aprila 1942, ko so pripadniki 171. rezervnega policijskega bataljona odpeljali 1.075 oseb z njihovih domov na južnem Koroškem in jih začasno pridržali v zbirnem taborišču v Celovcu. Potem ko so nekatere po posredovanju izpustili, so jih 917 deportirali v različna taborišča v »starem rajhu« ter jih tam nasilno zadrževali vse do konca vojne. Več kot polovica nasilno izseljenih je bilo mlajših od 18 let.¹³

Fašizem in nacizem sta represijo stopnjevala tako v lastnih državah, Italiji in Nemčiji, še bolj pa z agresijo ter okupacijo ozemlja drugih držav. Ta se je začela z napadom Italije na Etiopijo leta 1935,¹⁴ udeležbo nemških in italijanskih oboroženih sil v španski državljanski vojni (1936–1939),¹⁵ vrh pa dosegla z drugo svetovno vojno. Vse od vojne v Etiopiji naprej je nasilje preraslo v množično ubijanje, v katerega so bile vpletene vse strani. Represijo je stopnjeval tudi stalinistični režim, ki je posegel tudi po ozemljih drugih držav. Množično ubijanje je po koncu druge svetovne vojne »izzvenelo« v maščevanju zmagovalcev nad poraženci, v Jugoslaviji (in nekaterih drugih državah) pa tudi v represiji, ki so jo izvajale nove komunistične oblasti. Te so prva leta po prevzemu oblasti obračunavale z dejanskimi in domnevnimi ideološkimi ter

Pripravila komisija zgodovinarjev pod predsedstvom Valentina Inzka. Klagenfurt = Celovec 1985 (dalje Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes), str. 90, 91.

¹⁰ Zorn, Priključitev Avstrije nacistični Nemčiji, str. 47, 48.

¹¹ Zgodovina koroških Slovencev od leta 1918 do danes, str. 90, 91.

¹² O tem več Christian Promitzer: O represiji nacističnega režima nad slovensko govorečimi prebivalci na avstrijskem Štajerskem (1938-1945). V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2013, št. 1, str. 65–86.

¹³ Brigitte Entner: Etnopolitična »arondacija« na Koroškem – prelomi in kontinuitete. V: Zweiter Weltkrieg und ethnische Homogenisierungsversuche im Alpen-Adria Raum : Druga svetovna vojna in poizkusi etnične homogenizacije v alpsko-jadranskem prostoru. Klagenfurt/Celovec 2012, str. 194.

¹⁴ O tej vojni npr. Nicola Labanca: Oltremare. Storia dell'espansione coloniale italiana. Bologna 2007.

¹⁵ Antony Beevor: The Battle for Spain: The Spanish Civil War 1936–1939. London 2006.

političnimi nasprotniki, na obmejnih območjih pa tudi s tistimi, ki so nasprotovali spremembi meje in priključitvi k Jugoslaviji.¹⁶

V nadaljevanju se bom osredotočila na dva spomenika, ki sta postala simbol trpljenja in sta kot takšna množično obiskana. Po nekem čudnem naključju sta prostorsko zelo blizu drug drugemu, oba označuje tudi ime vasi, v bližini katere sta, Bazovica. Prvi je spomenik 6. septembra 1930 ustreljenim štirim slovenskim protifašistom, in je bil septembra 1945 postavljen na mestu njihove usmrtitve, na gmajni (vojaškem strelišču) pri Bazovici. Drugi je spomenik pri zapuščenem rudniškem jašku, t. i. bazoviški fojbi, v spomin na pogrešane Italijane, ki so jih maja 1945 ob osvoboditvi in zasedbi Julijske krajine aretirale jugoslovanske zasedbene oblasti.

1. Italijanski fašistični režim je oktobra 1929, sedem let po svojem prihodu na oblast, izvedel prvo smrtno kazen nad pripadnikom manjšine, istrskim Hrvatom Vladimirjem Gortanom.¹⁷ Nekaj manj kot leto dni kasneje, 5. septembra 1930, so bili na procesu v Trstu pred Posebnim sodiščem za zaščito države kot teroristi obsojeni na smrt in na vojaškem strelišču pri Bazovici naslednji dan ustreljeni štirje člani Borbe, tržaške veje organizacije TIGR, in sicer Ferdo Bidovec, Fran Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič. Strelski vod so sestavljali pripadniki fašistične Prostovoljne milice za državno varnost (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSN).¹⁸

Usmrtitve štirih obsojencev Posebnega sodišča za zaščito države so široko odmevale v evropski in svetovni demokratični javnosti, Bazovica pa je že leta 1930 postala simbol protifašističnega odpora. Tako imenovani svobodni tisk izven Italije je ostro obsojal posebno fašistično sodišče v Trstu in fašistični režim sploh. Pri tem je v okviru slovanske vzajemnosti bil v ospredju češki tisk, pisali pa so tudi francoski, britanski, nemški, švicarski, avstrijski in drugi časopisi. Naj v nadaljevanju navedem nekaj odlomkov.

Že na dan usmrtitve, 6. septembra 1930, je npr. praški Narodni Listy zapisal: »Štirje Slovenci so bili danes usmrčeni! Vse Slovanstvo biva danes v duhu pri

¹⁶ O totalitarizmu in zlasti o slovenski izkušnji z njim gl. Aleš Gabrič: *Totalitarizem in Slovenija ali zakaj za Slovenijo ni ustrežna terminologija, ki jo uporabljajo v tuji strokovni literaturi?*. V: *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2013, št. 1, str. 32–47. O dogajanju na obmejnih območjih gl. Nevenka Troha: *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana 1999, str. 32–70; Jože Pirjevec, Nevenka Troha, Darko Dukovski, Gorazd Bajc, Guido Franzinetti: *Fojbe*. Ljubljana, 2012 (dalje AA, Fojbe); Raoul Pupo: *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio*. Milano 2005.

¹⁷ Vladimirja Gortana (1904–1929) je 16. 10. 1929 Posebno sodišče za zaščito države obsodilo na smrt na procesu v Pulju. Obsodba je bila izvršena naslednji dan. Več v: Milica Kacin Wohinz, Marta Verginella: *Primorski upor proti fašizmu 1920–1941*. Ljubljana, 2008 (dalje Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor proti fašizmu), str. 124–133.

¹⁸ O eksekuciji je Mussoliniju poročal tam navzoči Feretti: »/.../ na strelišče pri Bazovici prišel 58. bataljon črnih srajc /.../ V plotonu je bilo 56 vojakov, razporejenih v štirih vrstah. /.../ Prvi sedel Bidovec in rekel slovensko: 'Fantje, spomnite se vzklikniti Živela Jugoslavija'. Vsi obsojenci zavrnili prevezo. Hip pred ognjem Bidovec potihlo izgovoril besedi Živela Jugoslavija, pridružil desni sosed Valenčič. Edina salva odjeknila 5.43. Bidovčevo, Miloševo telo, prvo tretje z leve, padli nazaj. Valenčič, Marušič obsedela na stilih, kazala znake življenja. Takoj oficirji s pištolo milostno streljali. /.../ Trupla takoj zaprta v krste, odpeljana pokopališče.« Pokopali so jih skrivaj na tržaškem pokopališču pri Sv. Ani. – Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor fašizmu, str. 174.

Slovcih v Trstu. Fašistični tisk obrekuje Slovanstvo, naziva ga barbarstvo.« The Manchester Guardian je 8. septembra 1930 objavil: »Tržaška razsodba. Prošnje in protesti so zaman prihajali v Ženevo (sedež Društva narodov, op. a.) v nadi, da rešijo njihovo življenje, toda neusmiljena brzina italijanske justice je nameravan udar v obraz tistim, ki jim je svoboda ljubša kot pravično maščevanje zakona in reda.« Graški Tagespost pa je istega dne zapisal: »Gre pa tu še za nekaj drugega, nekaj večjega, za sile narodnega sožitja, ki so prav v tem času pridobile na veljavi. Kako je mogoče, da so Istrani, Hrvatje in Slovenci, ki so znani že iz stare Avstrije kot mirni, lojalni in vsakemu nasilju nenaklonjeni ljudje, postali naenkrat nevarni bombaši!? /.../ V juliju leta 1920 so zažgali narodni dom v Trstu /.../ sledila je še v istem letu upepelitev društvene tiskarne v Pazinu, v naslednjih dveh letih pa razrušitev društvenih domov v Pulju, Opatiji, Barkovljah in pri Sv. Ivanu v Trstu in končno še tržaške tiskarne Edinosti. Vsa ta dejanja do današnjega dne nekaznovana, nasprotno proslavljali so jih celo kot zmage in junaška dejanja.« Dunajski Arbeiter Zeitung pa je 14. septembra 1930 objavil: »V avtu, ki jih je peljal po smrtni obsodbi, so obsojenci prepevali slovanske pesmi. /.../ Italiji je dala Trst vojna. Fašizem ji ga je zopet vzel. ON, ne štirje ustreljenci, je zagrešil veleizdajo.« Baselski National Zeitung 9. septembra 1930: »Italijanov tudi nikoli ne bo mogoče prepričati, da procesi, kakor je bil tržaški, ne morejo odstraniti s tega sveta mržnje in nasilja. Stenice se lahko zatrejo, narodi pa nikdar.«¹⁹

Po ustreljenih so v Sloveniji in drugje poimenovanih več šol, ulic in trgov. Obeležja so tudi na pokopališču pri Sveti Ani v Trstu, v Prešernovem gaju v Kranju²⁰ in od 29. septembra 2012 ponovno plošča pred rektoratom Univerze v Ljubljani. Številni so bili odmevi tudi med kulturniki. Po Bazovici se je imenovala 18. slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada.²¹ Od 30. septembra 1941 do 19. novembra 1944 je v Kairu izhajal časopis Bazovica, s podnaslovom Berilo Jugoslovanskega odbora iz Italije. Njegov urednik je bil Ivan Učenikov, kar je bil psevdonim za Ivana Rudolfa. Vsega je izšlo 135 števil.²²

Bazovica je tako postala simbolni kraj boja primorskih Slovencev proti fašizmu in raznarodovanju. Na gmajni pri Bazovici je vsako leto spominska slovesnost, ki se

¹⁹ Citirano po Milan Pahor: Prvi tržaški proces in odmevi v Evropi. Okrogla miza, Ljubljana, 28. 9. 2012. Tipkopis hrani avtor.

²⁰ Člani emigrantskega društva Zarja iz Kranja so 1. 11. 1930 na takratnem pokopališču v Kranju, danes je to Prešernov gaj, postavili lesen spomenik v obliki piramide, ki je bila ovita z bodečo žico. Ob 1. obletnici ustrelitve, 6. 9. 1931, so člani odstranili leseno obeležje in postavili spomenik iz betona, visok 2,5 m. Spomenik ima obliko piramide z odbitim vrhom, ki simbolizira okrnjeno domovino. Obdan je s štirimi stebrički, na katerih so krogle kot simbol streljanja, obkrožen pa je z verigo kot znakom suženjstva. Piramida ima vgrajeno bronasto ploščo z imeni Vladimirja Gortana in štirih bazoviških žrtev. – Drago Žerjal: Spomini in razlage. Trst 1990.

²¹ Brigada je bila ustanovljena kot 2. soška brigada 29. septembra 1943. Glavni štab NOV in PO Slovenije ji je s poveljem, izdanim 24. 4. 1944, dodelil ime 18. SNO udarna brigada »Bazoviška«. V: Franjo Bavec – Branko: Bazoviška brigada. Ljubljana 1970, str. 45, 248, 249.

²² Primorski slovenski biografski leksikon, sn. 13, str. 231. Dostopno na Zgodovina Slovenije – Sistory <http://www.sistory.si/publikacije/prenos/?target=pdf&urn=SISTORY:ID:269>, 27. 3. 2013.

je udeležujejo Slovenci z obeh strani meje in tudi nekateri Italijani. Prva svečanost v počastitev spomina na bazoviške žrtve, združena s proslavo tretje obletnice kapitulacije Italije (oba datuma, 6. in 8. september sta komaj dan vsak sebi) in manifestacijo za priključitev Primorske s Trstom in Istro k Jugoslaviji, pa je bila 8. septembra 1945 na Kongresnem trgu v Ljubljani. Po poročanju Slovenskega poročevalca naj bi se na njej zbralo 50.000 ljudi. Med parolami so bile tudi naslednje: »Bazovica je s krvjo podpisano pismo naše pravice!«, »Bazovica je temelj svobode primorskega ljudstva!«. Manifestanti so sprejeli posebno resolucijo za združitev vseh Slovencev in se nato v povorki odpravili po ljubljanskih ulicah.²³

Na gmajni pri Bazovici je bila proslava v nedeljo, 9. septembra 1945. Na njej naj bi po pisanju Slovenskega poročevalca sodelovalo kar »sto tisoč primorskih rojakov«. Po svečani maši zadušnici v bazoviški cerkvi so na mestu ustrelitve odkrili spomenik, posvečen bazoviškim žrtvam. Med drugimi je govoril predsednik Pokrajinskega narodnoosvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst pisatelj France Bevč. Na popoldanski manifestaciji je sodelovalo 56 slovenskih in italijanskih pevskih zborov.²⁴ Kot so poročali obveščevalci Ozne, je bila manifestacija v Bazovici »veličastna manifestacija demokratičnega ljudstva. Navdušenje je bilo nepopisno. Nekdo je vrgel med ljudi neresnično vest, da so fašisti v Trstu pobili tri partizane in ljudje bi kmalu zdivjali.«²⁵ Isti dan je proslavo ob obletnici kapitulacije Italije priredila tudi anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava, ki je takrat upravljala cono A Julijske krajine, in na kateri so »prevladovali reakcionarne skupine«, ki so izžvižgale jugoslovansko zastavo in nastop jugoslovanskih vojakov, nekateri pa so tudi skandirali: 'Italia! Italia!'²⁶

Leto kasneje, ko so bili sklepi mirovne konference bolj ali manj znani, je Zavezniška vojaška uprava, pri čemer se je sklicevala na obstoječe zaostrene razmere, manifestacije v spomin bazoviškim žrtvam, zlasti pa obletnice kapitulacije Italije prepovedala. V Bazovici je bila tako samo spominska slovesnost v petek, 6. septembra, na njej je bilo 3000 ljudi. Začela se je z mašo zadušnico, govorom in polaganjem vencev.²⁷ V nedeljo, 8. septembra, so ljudje kljub zapori dohodov na pokopališče pri Sveti Ani v Trstu splezali čez ograjo in se ob njihovih grobovih poklonili žrtvam fašizma. Slovenski poročevalec je med drugim zapisal: »Tisti, ki bi morali biti tu z nami, nas čakajo s puškami in palicami pred vrati.«²⁸ Leta 1947 je Slovenski poročevalec ob obletnici objavil le kratek zapis,²⁹ nekaj naslednjih let pa ničesar. Je pa o spominskih slovesnostih obširno poročal tržaški Primorski dnevnik.

²³ Slovenski poročevalec, 9. 9. 1945, str. 1, Tujega nočemo, svojega ne damo!

²⁴ Slovenski poročevalec, 11. 9. 1945, str. 1, Sto tisoč primorskih rojakov na proslavi v Bazovici; Slovenski poročevalec, 12. 9. 1945, str. 2, Spominska svečanost v Bazovici; Primorski dnevnik, 9. 9. 1945, str. 1, Vstala Primorska si v novo življenje, z dvignjeno glavo korakaš v nov čas.

²⁵ Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1584, Obveščevalno gradivo, ae 421. Situacijski poročili, 10. in 11. 9. 1945.

²⁶ ARS, AS 1584, ae 421. Situacijski poročili, 10. in 11. 9. 1945.

²⁷ Slovenski poročevalec, 8. 9. 1946, str. 3, ZVU krši osnovna načela demokracije.

²⁸ Slovenski poročevalec, 11. 9. 1946, str. 3, Komemoracija na pokopališču Sveta Ana.

²⁹ Slovenski poročevalec, 6. 9. 1947, str. 1. Ob 17. obletnici bazoviških žrtvev.

Od leta 1947 so spominske slovesnosti potekale tudi v znamenju političnih delitev. Ustreljeni v Bazovici so bili simbol za vse politične tabore med Slovenci na Tržaškem in so si jih tako vsi »lastili«. Januarja 1947 v Gorici ustanovljena Slovenska demokratska zveza (SDZ), program katere je bil tudi odločen protikomunizem, hkrati pa je OF krivila za izgubo Trsta in Gorice,³⁰ je Slovansko-italijansko antifašistično unijo (naslednico OF v Julijski krajini in na Svobodnem tržaškem ozemlju, op. a.) in komuniste obtožila, da so si prilastili spominske slovesnosti na bazoviške žrtve: »Naši mladi mučeniki niso bili komunisti. V komunizmu so videli zlo kot v fašizmu.«³¹

Položaj je postal še bolj zapleten po objavi resolucije Informbiroja junija 1948, po kateri se je razcepil levi tabor in je večina levo usmerjenih Slovencev podprla prosovjetsko Komunistično partijo STO pod vodstvom Vittoria Vidalija.³² To leto so zjutraj, 6. septembra, predstavniki SDZ k spomeniku položili lovorjev venec: »Tako je bil prvi venec na spomeniku junakov venec Slovenske demokratske zveze s slovensko trobojnico brez rdeče zvezde, zastava, za katero so se bazoviški junaki borili in žrtvovali.«³³ Spominske slovesnosti, ki je bila popoldan, se niso udeležili: »Mi, svobodni Slovenci, ki imamo edini pravico pripenjati čista imena teh štirih mučencev na svojo čisto zastavo, ne bomo šli za priče naročenih proslav ob obletnici.«³⁴

Na popoldanski spominski slovesnosti so sodelovali tudi govorci, ki so pripadali Vidalijevi Komunistični partiji STO, in sicer v italijanščini urednik njenega glasila *Il Lavoratore* Leopoldo Gasparini, in v slovenščini Blažina, ki je, kot je zapisal Primorski dnevnik, imel »polna usta prelepih fraz«, ni pa omenil niti slovenskega osvobodilnega boja niti Jugoslovanske armade, ki je osvobodila Trst. V imenu Osvobodilne fronte je spregovoril tudi Zorko Jelinčič, na nadaljevanju 1. tržaškega procesa, ki je bilo leta 1931 v Rimu, obsojen na 20 let ječe. V govoru je med drugim poudaril, da »program Bidovca, Marušiča, Miloša in Valenčiča, ki ga izvršuje OF in SIAU, še ni v celoti uresničen«. Člane SDZ pa je označil za »kričarje /.../ žalostne skupinice hlapcev, včeraj nacifašizma, danes svetovne reakcije«.³⁵

Leta 1949 je SDZ organizirala mašo zadušnico, ki je bila 6. septembra v cerkvi Svetega Antona novega v Trstu. Ob vabilu nanjo so v tedniku *Demokracija* zapisali: »Temne sile so se celo polastile tistih narodnih mučenikov in z njimi bazoviških žrtev,

³⁰ *Demokracija*, 25. 4. 1947, str. 1. Slovincem, Hrvatom in Srbom STO; Nadja Maganja: Trieste 1945-1949. Nascita del movimento autonomo sloveno. Trst, 1980, str. 36-40.

³¹ *Demokracija*, 5. 9. 1947, str. 2. Ob spominu na bazoviške žrtve. Usmrtitve leta 1930 naj bi obsodil ves svet, »samo komunistična Rusija je molčala, samo komunisti so molčali. /.../ Slovenski komunisti so bili, to lahko spričamo, najbolj strupeni proti našim žrtvam, obsojencem in konfinirancem na otokih«.

³² O razkolu pričajo tudi rezultati občinskih volitev v Coni A STO, ki so bile junija 1949. Več v: Nevenka Troha: Volitve v Coni A Svobodnega tržaškega ozemlja. V: Zbornik Janka Pleterškega. Ur. Jurij Perovšek, Oto Luthar. Ljubljana, 2003, str. 475-490.

³³ *Demokracija*, 10. 9. 1948, str. 1. Poklon bazoviškim žrtvam.

³⁴ *Demokracija*, 3. 9. 1948, str. 1. Naš venec mučencem (ob bazoviški obletnici).

³⁵ Primorski dnevnik, 7. 9. 1948, str. 1. Spominska proslava bazoviških junakov, prvih žrtev v borbi za našo enotnost in za svobodo Primorske in Trsta.

ki bi danes, ako bi bili še živi, prvi v onemoglem besu planili proti rodoljubom pod rdečo krinko.«³⁶

Ta leta so bila vrhunec politične razdeljenosti in tudi sovraštva med Slovenci v Coni A STO. Postopoma pa je le zorelo spoznanje, da je sodelovanje nujno. Do zблиžanja med politično sredino in projugoslovansko levico je prišlo pred občinskimi volitvami, ki so bile maja 1952. Tabora, ki je bil 14. aprila 1952 v Bazovici, se je udeležilo 12.000 ljudi. Engelbert Besednjak, eden od vodilnih v Slovenski krščansko-socialni zvezi, je zapisal: »Spoznanje, da morajo Slovenci združeni nastopiti v obrambo osnovnih narodnih pravic, je prodrlo v množice ter postalo nezadržna, elementarna sila, ki jo bodo morala vodstva vseh naših strank odslej resno upoštevati.« Še vedno pa ni bil mogoč sporazum s tistimi Slovenci, ki so volili Vidalijeve komuniste.³⁷

Zdaj že vrsto let enotne prireditve potekajo skozi ves teden, vrhunec pa dosežejo na spominski slovesnosti ob spomeniku na bazoviški gmajni, ki je prvo nedeljo po 6. septembru. Organizacijo vodi Odbor Bazoviški junaki, ki je naslednik Odbora za proslavo bazoviških žrtev, ustanovljenega julija 1945. Od leta 1997 Odbor deluje pod okriljem Narodne in študijske knjižnice v Trstu, »ker se je hotelo poudariti predvsem narodne, kulturne in zgodovinske sestavine spomina. Odbor skrbi za ohranjanje spomina na štiri ustreljene junake, za ohranjanje vrednot protifašizma, ki je splošna evropska vrednota, za kulturo miru in sožitja.«³⁸ Na teh spominskih slovesnostih so navzoči tudi predstavniki oblasti iz tržaške pokrajine in tamkajšnjih občin, za razliko od slovesnosti ob bazoviški fojbi pa na tej slovesnosti ni častne čete in visokih predstavnikov Italijanske republike, saj so ustreljeni za italijanske oblasti uradno še vedno teroristi. Vsako leto je spominska slovesnost tudi na prizorišču usmrtitve obsojenih na 2. tržaškem procesu, na strelišču na Opčinah pri Trstu.³⁹

³⁶ Demokracija, 2. 9. 1949, str. 1. Bazovica – simbol narodne borbe. Štirinajst dni kasneje pa so poudarili razkol med Slovenci na levi in zaključili: »Od Bazovice, komunisti vseh vrst, roke proč! /.../ Biti komunist pomeni biti narodni izmeček.« – Demokracija, 16. 9. 1949, str. 2. Maščevana boš Bazovica.

³⁷ ARS, AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve, gradivo Engelbert Besednjak. Pismo E. Besednjaka, 7. 5. 1952.

³⁸ Dostopno na Odbor Bazoviški junaki Narodna in študijska knjižnica (dalje Odbor Bazoviški junaki), <http://www.knjiznica.it/odbor-za-proslavo-bazoviskih-junakov/>, 27. 2. 2013.

³⁹ Posebno sodišče za zaščito države je v času svojega delovanja (1927–1943) sodilo na 978 procesih, od teh na 131 slovenskim in hrvaškim obtožencem. 36 od skupnih 47 smrtnih obsodb je bilo izrečenih proti obtožencem slovenske in hrvaške narodnosti, od teh je bilo 26 izvršenih.

Na t. i. 2. tržaškem procesu pred Posebnim sodiščem v Trstu so bili 14. 12. 1941 na smrt obsojeni Pino Tomažič, Ivan Ivančič, Ivan Vadnal, Viktor Bobek, Simon Kos, Zorko Ščuko, Dorče Sarđoč, Lavo Čermelj in Franc Kavs. Istega dne je kralj na predlog Mussolinija pomilostil Ščuko, Kavs, Čermelja in Sarđoča. 15. 12. so nepomiloščene obsojence s policijskim avtom odpeljali iz tržaškega zapora na vojaško strelišče na Opčine. Tudi to eksekucijo so izvedli pripadniki 58. legije MVSN. Trupla ustreljenih so v največji tajnosti odpeljali v Villorbo pri Trevisu, kjer so jih skrivoma pokopali v skupni grob. Svoji so za kraj tajnega pokopa zvedeli šele po koncu vojne. Njihove posmrtne ostanke so 27. 10. 1945 pripeljali na Trg Unità v Trst, kjer se je odvijala veličastna komemoracija. Po njej so jih odpeljali v rojstne kraje, Tomažiča pa so pokopali na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu.

29. junija 1942 je Posebno sodišče sodilo 22 partizanom, ki so bili ujeti aprila istega leta v bitki na Nanosu. 15 jih je obsodilo na smrt, od teh 6 v odsotnosti, 9 obsojencev pa je bilo ustreljenih v bližini

2. Kot sem že omenila, je po letu 1945 Bazovica dobila še drug simbolni pomen. Opuščen rudniški jašek, t. i. bazoviška fojba, v katero naj bi bili vrženi mnogi od tistih, ki so jih, potem ko so v začetku maja 1945 osvobodile celotno slovensko etnično ozemlje in zahodno od rapalske meje vzpostavile zasedbeno vojaško upravo, aretirale in usmrtilе jugoslovanske oblasti, je bila leta 1980 proglašena za spomenik državnega interesa. Leta 1991 jo je obiskal takratni predsednik Italijanske republike Francesco Cossiga, 11. septembra 1992 pa jo je novi predsednik Oscar Luigi Scalfaro z odlokom razglasil za državni spomenik (*monumento nazionale*). 10. februarja 2007 je tržaški župan Roberto Di Piazza »v čast mučenikom fojb« uradno odprl nov sakrarij.⁴⁰

Večina tistih, ki so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, je bila po krajšem času izpuščena. Drugi so bili usmrčeni in vrženi v kraška brezna (fojbe) ali druge jame, največ v prvi polovici maja 1945, ali deportirani v Jugoslavijo. Številni so se vrnili, drugi so umrli ali bili ubiti na poti, v zaporih in taboriščih vojnih ujetnikov.⁴¹

Med pogrešanimi je večina pripadnikov oboroženih enot, kot so razne veje vojske in policije, zlasti agentov javne varnosti in fašistične milice MVSN, pa tudi med civilisti je za mnoge najti podatke o njihovem aktivnem sodelovanju s fašizmom in nacističnim okupatorjem.⁴² Naj kot zanimivost navedem, da je med pogrešanimi tudi Aldo De Guarrini, rojen 1905 v Trstu. Bil je pripadnik MVSN in po septembru 1943 njene naslednice Milice za teritorialno obrambo (MDT, *Milizia per la difesa territoriale*). Zanj je v jugoslovanskih dokumentih navedeno, da je bil pripadnik strelskega voda, ki je leta 1930 v Bazovici izvedel smrtno kazen nad štirimi slovenskimi protifašisti.⁴³ Temu strelskemu vodju je pripadal tudi Cosimo Damiano Sfregola, rojen leta 1906 v Barletti pri Bariju. Med vojno je bil agent zloglasnega Posebnega inšpektorata javne varnosti v Trstu, institucije, ki je bila med tistimi, ki so v Julijski krajini izvajale represijo proti osvobodilnemu gibanju, ena najbolj okrutnih in učinkovitih.⁴⁴ Jugo-

Rima. 5 smrtnih obsodb je bilo izrečenih tudi 23. 10. 1942 na procesu proti 13 fantom iz Jablanice, ker so v letih 1938–1941 obeščali jugoslovanske oblasti o italijanskih vojaških pripravah na vojno. – Kacin Wohinz, Verginella, Primorski upor proti fašizmu, str. 360, 367.

⁴⁰ Dostopno na Odbor Bazoviški junaki, http://it.wikipedia.org/wiki/Foiba_di_Basovizza, 7. 3. 2013. Več o genezi razglasitve bazoviške fojbe za državni spomenik Jože Pirjevec, v AA, Fojbe, str. 196–241.

⁴¹ Po doslej ugotovljenih podatkih je pogrešanih tistih, ki so imeli stalno bivališče na območju nekdanje Goriške in današnje Tržaške pokrajine, okrog 1500. Ker pa so na seznamu tudi pripadniki oboroženih formacij (raznih vej policije in vojske), lahko sklepamo, da tistih, ki na sezname niso vključeni, ni bilo veliko. – Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli–Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Udine 1986–1991 (dalje Caduti, dispersi); Claudia Cernigoj: Operazione foibe a Trieste. Come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirredentismo. Udine 1997 (dalje Cernigoj, Operazione foibe); Nataša Nemeč: Seznam umrlih za posledicami aretacij jugoslovanskih oblasti maja 1945 na območju nekdanje Goriške pokrajine. Elaborat, hrani Goriški muzej Nova Gorica; AA, Fojbe.

⁴² Nevenka Troha: Kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 na območju Tržaške pokrajine aretirale jugoslovanske oblasti in so pogrešani. Rokopis, hrani avtorica.

⁴³ ARS, AS 1584, ae 141, 129.

⁴⁴ V Italiji sta bila ustanovljena samo dva posebna inšpektorata javne varnosti (Ispettorato speciale di pubblica sicurezza), poleg tega v Julijski krajini še na Siciliji za boj proti banditizmu. V: Enciklopedija Slovenije, knj. 3, Ljubljana 1987, str. 188; France Škerl: Primorska 1941–1943. Elaborat, 2. del, str.

slovanske oblasti so ga aretirale 11. maja 1945 na Miljah, od 23. junija pa je bil v zaporih Ozne v Ljubljani. Od tam je bil odpeljan 6. januarja 1946 in je pogrešan.⁴⁵

Med pogrešanimi pa je tudi več protifašistov, ljudi, ki so bili aretirani po pomoti, iz osebnega maščevanja itd.⁴⁶ O kaosu, ki je vladal v teh prvih mesecih po vojni, ko so se premikali tisoči vojnih ujetnikov in drugih zajetih ter aretiranih, nam zgovorno priča primer finančnih stražnikov, ki so bili zajeti v dveh vojašnicah v Trstu, potem ko so sodelovali v proitalijanski vstaji konec aprila 1945 in nato doživeli popolnoma različno usodo. Prvi stiki s projugoslovanskimi vstajniki in pripadniki Jugoslovanske armade so bili prijateljski. A že 2. maja dopoldan so jugoslovanske enote nenadoma obkolile vojašnico finančnih stražnikov na Campu Marzio in zajele tri častnike ter 93 podčastnikov in finančnih stražnikov. Zgodaj popoldan je bila obkoljena tudi vojašnica na Ulici Udine, kjer je bilo zajetih 11 častnikov in 250 podčastnikov ter finančnih stražnikov. Jugoslovanske enote so ujetnike iz vojašnice na Ulici Udine razorožile, odvedle v Rojan, nato na Prestranek in čez nekaj dni v taborišče za vojne ujetnike v Borovnici. Vsaj sedem jih je tam umrlo, sedem pa v bolnici za vojne ujetnike na gradu v Škofji Loki. Vsi drugi so bili izpuščeni, prvi že junija 1945, večja skupina pa 14. julija 1945.⁴⁷

Zajeti v vojašnici na Campu Marzio naj bi prenočili v bližini salezijanskega samostana v Trstu in bili naslednji dan odpeljani. Nazadnje so jih videli v Hrpeljah, od takrat naprej pa so pogrešani.⁴⁸ Italijansko ministrstvo za finance, v katerega pristojnost sodi finančna straža, in sorodniki so naslednja leta poizvedovali za pogrešanimi.⁴⁹ Po njih so poizvedovale tudi nekatere slovenske oblasti. Tako je med drugimi 11. oktobra 1945 predsednik Pokrajinskega narodno osvobodilnega odbora za Slovensko primorje in Trst France Bevk poslal dopis Javnemu tožilcu Slovenije, v katerem ga obvešča,

314, hrani knjižnica INZ. Dokumenti, pričevanja in poročila o delovanju inšpektorata, njegovega vodje Giuseppeja Guelija in njegovih pripadnikov so v arhivu Deželnega inštituta za zgodovino osvobodilnega gibanja Furlanije-Juljske krajine v Trstu, XIII/896–917.

⁴⁵ ARS, AS 1584, ae 141, 129; AS 1931. Zaporne knjige, Ozna št. 2406.

Sorodniki so po vojni poizvedovali o njegovi usodi. Predstavnstvo Italije v Beogradu je obvestilo svoje zunanje ministrstvo, da so 15. 4. 1949 prejeli verbalno noto, v kateri jim jugoslovansko zunanje ministrstvo sporoča, da je bil italijanski državljan Cosimo Sfregola januarja 1946 pred vojaškim sodiščem v Ljubljani obsojen na smrt zaradi zločinov, ki jih je kot pripadnik fašističnih formacij zakrivil med vojno nad protifašisti v Juljski krajini. – Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri (ASDMAE), Affari politici (AP) 1950–1956, Jugoslavia, b. 606. Dopis predstavnstva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 20. 4. 1949.

⁴⁶ Nevenka Troha: Kdo so bili ljudje, ki so jih maja 1945 na območju Tržaške pokrajine aretirale jugoslovanske oblasti in so pogrešani. Rokopis hrani avtorica.

⁴⁷ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 146. Predmet: Trst, podatki, pridobljeni z zaslišanji pripadnikov kraljevih finančnih stražnikov, ki so se vrnil iz Borovnice 14. 7. 1945; ARS, AS 1584, ae 140, 141, 130.

⁴⁸ ASDMAE, AP 1950–1956, Jugoslavia, b. 606. Dopis italijanskega ministrstva za finance zunanjemu ministrstvu, 9. 3. 1950, Finančni stražniki, deportirani v Jugoslavijo.

⁴⁹ ASDMAE, AP 1950–1956, Jugoslavia, b. 606. Dopis italijanskega ministrstva za finance zunanjemu ministrstvu, 9. 3. 1950. Finančni stražniki, deportirani v Jugoslavijo; Seznam finančnih stražnikov, priložen dopisu Generalnega konzulata Italije v Zagrebu, 13. 1. 1953, Campo Marzio; Dopis Generalnega konzulata Italije v Zagrebu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 19. 1. 1953.

da naj bi domnevno ugotovili, kje so še vedno zaprti finančni stražniki iz vojašnice na Campu Marzio, ki bi »moral biti – kot njihovi tovariši – že zdavnaj izpuščeni«. Med njimi je bil tudi kapetan Giovanni Acanfora, »ki je bil v zvezi s partizani in je naredil mnogo uslug našemu gibanju«. ⁵⁰ Bevk je za njihovo izpustitev in izpustitev še nekaterih drugih ponovno posredoval 2. novembra 1945, in to v pismu predsedniku Narodne vlade Slovenije Borisu Kidriču. Med drugim je zapisal: »Njihova zadeva je postala že naša osebna zadeva in – v kolikor so nekateri res nedolžni – tudi zadeva našega ugleda kot oblast. Bili bi zelo razbremenjeni in tudi naš ugled bi zrasel, ako bi se do konca razčistilo in po možnosti ugodno rešilo te primere.« ⁵¹

T. i. fojbe so bile vse od leta 1945 za del italijanskega prebivalstva in zlasti desničarske politike sinonim za slovansko (slovensko) in obenem komunistično barbarstvo, vsi usmrčeni naj bi bili le nedolžne žrtve, usmrčenih pa naj bi bilo deset tisoč, dvajset tisoč in tudi več ljudi. A vrsto let sta bila spomin na to dogajanje in njegovo izrabljanje v politične namene omejena na območja ob vzhodni italijanski meji. Po padcu berlinskega zidu in komunizma ter razdružitvi jugoslovanske federacije pa sta se vedenje o tem dogajanju in tudi njegova politizacija razširila po vsej Italiji. Enega od »dokazov« za »genocidnost« slovanskih balkanskih narodov in »nedolžnosti« Italijanov so zadnja leta našli tudi v etničnem čiščenju, do katerega je prihajalo med vojnami, ki so leta 1991 izbruhnile na Hrvaškem in leta 1992 v Bosni in Hercegovini. ⁵² Na to tezo v zadnjih letih velikokrat pristaja tudi velik del italijanskih levih strank. ⁵³ Tako je 30. marca 2004 italijanski parlament tudi z glasovi leveice izglasoval zakon št. 92, s katerim je 10. februar (dan podpisa mirovne pogodbe z Italijo leta 1947, na osnovi katere je Italija izgubila rapalsko mejo) proglasil za Dan spomina. ⁵⁴

Kot sem že omenila, je bazoviška fojba simbolni kraj spomina na vse tiste, ki so

⁵⁰ ARS, AS 1582, Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst, m. 3. Dopis predsednika PNOO F. Bevka Javnemu tožilcu Slovenije, 11. 10. 1945.

⁵¹ ARS, AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, šk. 52. Pismo F. Bevka B. Kidriču, 2. 11. 1945.

⁵² Naj omenim npr. Marco Pirina, Anna Maria d'Antonio, serija knjig v letih 1994–1998 v okviru društva Silentius locimur iz Pordenona.

⁵³ Npr. izvajanje predsednika italijanske poslanske zbornice in vidnega člana Demokratične stranke leveice Luciana Violanteja na srečanju s prvakom Nacionalnega zavezništva Gianfrancom Finijem v Trstu 14. 3. 1998. V protestni izjavi, ki so jo objavili po srečanju, so ugledni italijanski zgodovinarji opozorili, da je v italijanski javnosti vse do danes malo znanega o ravnanju italijanskega okupatorja med drugo svetovno vojno. Podpisniki poudarjajo, da bi morala Republika Italija nase prevzeti vsaj krivdo, da »v svoj kolektivni spomin ni vnesla vojnih zločinov, s katerimi se je v Jugoslaviji (pa tudi v Etiopiji in Grčiji) umazala fašistična Italija in da ni nikoli postavila pred sodišče visokih oficirjev in hierarhov režima, ki so izdajali zločinske ukaze za zatiranje civilnega prebivalstva«. V: L'Unità, 19. 3. 1998.

⁵⁴ Gazzetta Ufficiale, 13. 4. 2004. V uvodu piše: »Republika uvaja 10. februar kot 'Dan spomina', z namenom, da se ohrani in obnovi spomin na tragedijo Italijanov in vseh žrtev fojb, eksodus Istranov, Rečanov in Dalmatincev z njihovih ozemelj po drugi svetovni vojni in na raznovrstna dogajanja ob vzhodni meji.« Ta zadnja navedba naj bi se nanašala na trpljenje Slovencev in Hrvatov v času fašizma, a tega pri obeleževanju 10. februarja večinoma ne omenjajo. Leta 2005 je RAI posnela film Srce v breznu (Quore nel pozzo), ki je izkrivljeno in tendenciozno prikazal dogajanje glede t. i. fojb, v katerem so Slovenci in Hrvati prikazani kot izvajalci genocida nad »nedolžnimi« Italijani. Ta je zaradi popularnosti televizije seveda močno vplival na italijansko javno mnenje.

bili pogrešani, potem ko so jih maja 1945 aretirale jugoslovanske oblasti, torej tudi tiste, ki so bili ubiti drugje, ali so umrli med potjo ali pa v zaporih in taboriščih za vojne ujetnike v Jugoslaviji. Ravno zaradi njenega simbolnega pomena se okrog vprašanja, koliko trupel ubitih v začetku maja 1945 je dejansko v tem jašku, sprožajo številne polemike, ki segajo od tega, da je v jašku več kot 2700 trupel, do tega, da tam ni nikogar. Naj ob tem samo omenim, da so prve izkope izvajale že leta 1945 angloameriške zavezniške oblasti, ki so takrat upravljale Cono A Julijske krajine. V ilustracijo naj navedem samo nekaj podatkov iz poletja 1945. Tako karabinjersko poročilo sredi junija 1945 ugotavlja: »Širijo se vesti, da je bilo v brezno pri Bazovici vrženih okrog 300 oseb, in to finančni stražniki in agenti javne varnosti, medtem ko ni bilo nobenega karabinjerja v uniformi.«⁵⁵ Drugo poročilo iz avgusta 1945 pa prinaša že bistveno večje število: »O Bazovici smo sedaj že gotovi: žrtve so bile z Tržaškega, verjetno pa tudi z Goriškega. /.../ Število žrtev gre do 5000 iz Obrova, na 800 v Bazovici, 600 v Lokvi in 300 v Rižanu. Preverjeno je, da so po odkritju bazoviške fojbe Jugoslovani minirali in podrli veliko fojb, za katere sumimo, da so v njih trupla.«⁵⁶ Od oktobra 1954 je bazoviška fojba spet del ozemlja italijanske države, a njene oblasti, ki so jo proglasile za državni spomenik, vse do danes jaška niso preiskale.

Ob spomeniku pri bazoviški fojbi že vse od njegove postavitve potekajo spominske slovesnosti, od leta 2004, ko je bil uzakonjen Dan spomina, 10. februarja. Organizira jih Odbor za mučenike fojb (Comitato per i martiri delle foibe), ki mu predseduje Paolo Sardos Albertini. Udeležujejo se je predstavniki občinskih, pokrajinskih in deželnih oblasti, in od leta 2005 do 2012 tudi visoki predstavniki osrednjih oblasti. Tako je bil leta 2011 tam predsednik poslanske zbornice Gianfranco Fini, leta 2012 pa predsednik senata Renato Schifani. Leta 2013 se je prvič zgodilo, da visokih državnih predstavnikov ni bilo. Del slovesnosti je vedno tudi maša, ki jo praviloma daruje tržaški škof, preberejo pa tudi »Molitev za infojbirane«. Na slovesnosti sodelujejo bojovniška združenja, kot je npr. Državno združenje alpincev, praporščaki in častni vod. Leta 2013 so ga sestavljali gojenci znane vojaške akademije Nunziatella,⁵⁷ venec pa med drugimi položi tudi Vojaško poveljstvo Furlanije – Julijske krajine.

Tako Slovenci kot Italijani in že vrsto let tudi predstavniki uradnih oblasti pa sodelujejo na slovesnostih v spomin žrtvam nacističnega okupatorja. Najbolj množična je tista, posvečena spominu žrtvam nacističnega taborišča v tržaški Rižarni, ki je preurejena v muzej.⁵⁸ Slovesnost je tudi pri spomeniku 71 talcem, ustreljenim 3. aprila

⁵⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 34. Pismo Glavnega poveljstva Kraljevih karabinjerjev: Položaj v Trstu, 13. 6. 1945.

⁵⁶ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 146. Dokument: Novice o fojbah, 17. 8. 1945. Več v prispevku Gorazda Bajca v: AA, Fojbe, str. 312–325, in Nevenke Troha, prav tam, str. 279–283.

⁵⁷ Dostopno na Scuda militare »Nunziatella« – Wikipedia, http://it.wikipedia.org/wiki/Scuola_militare_%22Nunziatella%22, 28. 2. 2013.

⁵⁸ Več Ferruccio Folkel: La risiera di San Sabba. Milano 2000; Tristano Matta: Il Lager di San Sabba. Dall'occupazione nazista al processo di Trieste. Trieste 2013; Un percorso tra le violenze del no-

1944 na Opčinah, pa tudi pri spominski plošči 51 obešenim na Ulici Ghega v Trstu 23. aprila 1944. Oboji so bili usmrčeni kot povračilni ukrep zaradi atentata, ki je bil 2. aprila v kinematografu na Opčinah, kjer je bilo sedem mrtvih nemških vojakov, in eksplozije nastavljenе bombe, ki je bila 22. aprila v palači Rittmeyer v središču Trsta. Tam sta bila zbirališče in menza za nemške vojake in častnike, ubitih pa je bilo pet vojakov.⁵⁹

Če so povojne (demokratične) italijanske in tudi avstrijske oblasti, za razliko od nemških, dolgo sistematično brisale iz zgodovinskega spomina nasilje nad Slovenci, fašizem in zlasti vojno dogajanje, tudi vlogo italijanske države kot okupatorja (naj spomnim le na šolske programe pouka zgodovine, ki so se dolga leta zaključili z veliko italijansko zmago v 1. svetovni vojni) ali pa prispevek slovenskega osvobodilnega gibanja na avstrijskem Koroškem, tudi na osnovi katerega Avstrija ni bila razumljena kot sodelavec, ampak kot žrtev nacizma,⁶⁰ pa so bili na slovenski (jugoslovanski) strani povojne izvensodne usmrtitve potisnjene v pozabo. O tem se vrsto let ni ne pisalo in ne javno govorilo, jugoslovanska država ni nikoli objavila podatkov o pobitih, niti ni o času in kraju smrti obvestila svojcev. Torej tudi tam selektivno brisanje zgodovinskega spomina, sicer upravičeno opozarjanje na fašistično, nacistično in vojno nasilje, a obenem zamolčevanje ali pa minimiziranje povojnega dogajanja.

Razprave o povojnih usmrtitvah so v osemdesetih letih postopoma prodrle v javnost, po letu 1990 so na krajih povojnih usmrtitev in grobišč v Sloveniji tudi spominske slovesnosti, ki se jih poleg drugih udeležujejo predstavniki oblasti, na njih pa darujejo mašo najvišji predstavniki Rimskokatoliške cerkve v Sloveniji. Medijsko so dobro pokrite in tako ostajajo v zavesti javnosti.⁶¹

Ob tem pa iz zgodovinskega spomina v luči polemik o državljanski vojni in povojnih usmrtitvah vse bolj izginja vedenje o tem, da so med vojno največ smrti povzročili okupatorji, madžarski, italijanski in zlasti nemški. Vse bolj se pozablja na fašistična koncentracijska taborišča kot so Rab, Gonars, Renicci, Visco, Monigo in

vecento nella Provincia di Trieste : Po poteh nasilja v 20. stoletju v Tržaški pokrajini. Trieste, Trst 2006 (dalje Po poteh nasilja v Tržaški pokrajini), str. 63–72; Larisiera di San Sabba, 1944 – Le vie della memoria – Youtube, <http://www.youtube.com/watch?v=Byhcyyt0MN4>, 26. 2. 2013. Predsednik Italijanske republike Giuseppe Saragat je 15. 4. 1965 Rižarno pri Sv. Soboti proglasil za državni spomenik, ker je bila »edini primer nacističnega taborišča na ozemlju Italije«. Ima torej isti status kot bazoviška fojba.

⁵⁹ Po poteh nasilja v Tržaški pokrajini, str. 58–60; Gliimpiccati di via Ghega, 1944 – Le vie della memoria Youtube, http://www.youtube.com/watch?v=y7_vdyRnn8Y&list=PL54F88F2E9C9AC625, 25. 3. 2013.

⁶⁰ O problemih, ki jih je po vojni imel Pokrajinski odbor OF za Koroško z britanskimi zasedbenimi in avstrijskimi oblastmi gl. Avguštín Malle: Avstrijski in britanski varnostni organi in njihov odnos do koroških Slovencev v prvih povojnih letih. Prispevki za novejšo zgodovino, 2013, št. 1, str. 158–172.

⁶¹ Npr. Ferenc, Prikrito in očem zakrito; Žrtve vojne in revolucije : zbornik : (referati in razprava s posveta v Državnem svetu 11. in 12. novembra 2004, ki sta ga pripravila Državni svet Republike Slovenije in Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani). Ljubljana 2005; Huda jama [Videoposnetek] : krogi pekla. Scenarist in režiser Jože Dežman. Ljubljana, 2009; Otroci s Petrička [Videoposnetek]. Scenarist in režiser Miran Zupanič. Ljubljana Celje, 2008.

druga,⁶² pa tudi nacistična, kot so Auschwitz, Mauthausen, Ravensbrück, Dachau in druga,⁶³ v katerih je umrlo več tisoč Slovencev.⁶⁴ Spominska slovesnost pri spomeniku na pokopališču v Gradcu, ki je na dan spomina na mrtve, je vse bolj stvar svojcev ubitih in organizacije zveze borcev, podobno je tudi s prizorišči streljanja talcev in s spominskimi slovesnostmi v koncentracijskih taboriščih, npr. na Rabu, v Auschwitzu in Ravensbrücku.

Ob tem bi spomnila le na enega od vrhuncev medvojne represije, na represijo nemškega okupatorja na t. i. Spodnjem Štajerskem v letu 1942, z množičnimi streljanji talcev, ki pa so bili sodelavci osvobodilnega gibanja, in deportacijami svojcev partizanov in ustreljenih talcev v koncentracijska taborišča, največ v Auschwitz. Med svojci so posebna skupina t. i. ukradeni otroci. Otroke iz teh družin so namreč ločili od staršev in jih poslali v posebna taborišča na »prevzgojo«, kar je pomenilo v pomemčenju. Dojenčke, ki so imeli »dobro rasno oceno«, je prevzela nacistična organizacija Lebensborn, ki je delovala v okviru SS in je skrbela za rejo in posvajanje rasno ustreznih otrok. Te slovenske dojenčke je nato dajala v posvojitev nemškim družinam, predvsem družinam častnikov SS. Ukradenih slovenskih otrok je bilo okoli 600; večina se jih je po vojni vrnila, nekatere pa je uspelo nemško-nacistično okolje asimilirati.⁶⁵

Talcem, ki so bili v veliki večini sodelavci osvobodilnega gibanja, je smrtne kazni tik pred ustrelitvijo z odločbo izrekal komandant varnostne policije in varnostne službe na t. i. Spodnjem Štajerskem. Njihovo usmrnitev so objavili z razglasi. V zadnjih trenutkih življenja so lahko svojim najdražjim napisali poslovilna pisma. Po

⁶² O teh je izšla vrsta del, vendar v zadnjih letih zlasti izpod peresa italijanskih zgodovinarjev. Npr. Franc Potočnik: *Koncentracijsko taborišče Rab*. Koper, 1975; Božidar Jezernik: *Italijanska koncentracijska taborišča za Slovence med 2. svetovno vojno*. Ljubljana 1997; *Deportacije slovenskih in hrvaških civilistov v italijanska taborišča 1942-1943 : taborišča na italijanski vzhodni meji*. Gradisca d'Isonzo, 2008; Davide Toffolo: *Italijanska zima*. Ljubljana 2011; Carlo Spartaco Capogreco: *Fašistična taborišča : internacije civilistov v fašistični Italiji (1940-1943)*. Ljubljana 2011; Alessandra Kersevan: *Un campo di concentramento fascista : Gonars 1942-1943*. Gonars, Udine 2007; Francesca Meneghetti: *Di là del muro : il campo di concentramento di Treviso (1942-43)*. Treviso 2012; *Onstran žice [Videoposnetek] / režiser, scenarist Darino Minigutti*. Udine, Zagreb 2011; Metka Gombač, Boris M. Gombač, Dario Mattiussi: *Quando morì mio padre : disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale (1942-1943) = Ko je umrl moj oče : risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942-1943)*. Gradisca d'Isonzo 2008.

⁶³ France Filipič: *Slovenci v Mauthausnu*. Ljubljana 1998; *Auschwitz - Birkenau (Oswiecim - Brezinka) : KL, koncentracijsko taborišče : zbornik*. Knjigo sta pripravili Marija Kovač-Zupančič, Linka Ksela-Jasna. Maribor, Ljubljana 1982; Silvija Kavčič: *Preživeli smo in spominjamo se : slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück*. Ljubljana 2008; *Od tod so bežale še ptice : dokumenti iz nacističnih koncentracijskih taborišč : [Auschwitz, Buchenwald, Ravensbrück, Mauthausen]*. [tekst] Lojze Krakar. Ljubljana, 1962. Ravensbrück : FKL - žensko koncentracijsko taborišče. Ljubljana 1971.

⁶⁴ V nemških koncentracijskih taboriščih je bilo 7992 mrtvih, v italijanskih 1554, madžarskih 41 in v taboriščih Neodvisne države Hrvaške 50. – Baza podatkov »Seznam žrtev druge svetovne vojne in zaradi nje (1941–1946)«. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino (v nadaljevanju Seznam žrtev).

⁶⁵ Stane Terčak: *Ukradeni otroci*. Ljubljana 1962. Zgodbo o enem od njih opisuje Anton Ingolič v romanu *Deček z dvema imenoma*. Ljubljana 1998,

2. oktobru 1942, ko so v Mariboru ustrelili 143 talcev, pisanje poslovilnih pisem ni bilo več dovoljeno, zato so jih nekateri pisali na skrivaj. Pisma so namreč dosegla ravno nasprotni učinek od tistega, ki ga je pričakoval okupator, namesto strahu so pri ljudeh budila upornost.⁶⁶

Ob 70-letnici že omenjenega množičnega streljanja talcev v sodnih zaporih v Mariboru so 2. oktobra 2012 v Muzeju narodne osvoboditve Maribor odprli začasno razstavo »Danes sem bil obsojen na smrt«. Talci na slovenskem Štajerskem 1941 – 1945. Na njej so bila poleg drugih dokumentov na ogled tudi poslovilna pisma. Ob tem je direktorica muzeja Aleksandra Berberih Slana izjavila: »Gre za pretresljive izpovedi, ob katerih se človek vpraša, kaj bi storil sam, če bi bil tik pred smrtjo in imel pred sabo le list papirja.«⁶⁷

Med nacistično okupacijo je bilo na t. i. Spodnjem Štajerskem ustreljenih skupaj 1939 talcev, med njimi 119 žensk. Ženske so streljali le v prvih dveh letih vojne, nato so jih pošiljali v koncentracijska taborišča. Leta 1941 je bilo ustreljenih skupaj 235 talcev, leta 1942 kar 926, leta 1943 82, leta 1944 287, leta 1945 382, datum pa ni znan za 27 talcev.⁶⁸

V Hrastniku, ki je imel takrat kakšnih 6000 prebivalcev, je junija in julija 1942 Gestapo aretiral več kot petdeset sodelavcev osvobodilnega gibanja. To so bili v veliki večini mladi ljudje, ki so zbirali denar, hrano in drug material za partizane, trosili letake, pa tudi izvajali majhne sabotaze, kot je bilo npr. nastavljanje žebličkov na rudniško cesto med Hrastnikom in Trbovljami. Nekateri med njimi so se udeleževali ilegalnih sestankov, ki so jih vodili takratni sekretar Okrožnega komiteja KPS in Okrožnega odbora OF za Revirje Sergej Kraigher, član teh dveh organov Alojz Ribič in do svoje aretacije februarja 1942 sekretar Okrajnega komiteja KPS in Okrajnega odbora OF Hrastnik Gvido Pavlič, ki so jim dajali usmeritve za delovanje.⁶⁹ Aretirani so bili po izdaji, začetnik katere ni ugotovljen. Med prvimi je bila aretirana Silva Cmok, ki je med zaslišanjem izdala sodelavce in bila nato izpuščena. Ozna jo je po koncu vojne aretirala, 4. julija 1945 je bila obsojena pred vojaškim sodiščem v Celju na zaporno kazen (višina kazni ni znana) in kmalu zatem izpuščena.⁷⁰ Po izpustitvi je živela v Avstriji.

Aretirani so bili zaprti najprej v zaporih v Trbovljah (poimenovanih »pri Figabirtu«). Moške so dali v eno celico, ženske v drugo, petnajstletno Pavlo Zadobovšek pa

⁶⁶ Poslovilna pisma žrtev za svobodo. Maribor 1965 (dalje Poslovilna pisma)..

⁶⁷ Dostopno na Prvi interaktivni multimedijški portal, MMC RTV Slovenija: Dragi vsi, danes sem bil obsojen na smrt, <http://www.rtvlo.si/kultura/razstave/dragi-vsi-danes-sem-bil-obsojen-na-smrt/292715>, 1. 3. 2013.

⁶⁸ Seznam žrtev.

⁶⁹ Stanko Brečko: Hrastnik skozi desetletja. Hrastnik 1979 (dalje Brečko, Hrastnik skozi desetletja), str. 217.

Gvido Pavlič, rojen 18. 9. 1917 v Hrastniku, po poklicu ključavničar. Med vojno je živel v Trbovljah. Jeseni je postal sekretar Okrajnega komiteja KPS in Okrajnega odbora OF Hrastnik. Tam je organiziral mrežo sodelavcev OF. Aretiran je bil februarja 1942. Kot talec je bil ustreljen 27. 4. 1942 v Mariboru.

⁷⁰ ARS, AS 1931, šk. 837. Seznam zaupnikov Gestapa, izpostava Trbovlje.

so zaprli v drvarnico na dvorišču. Zasliševali so jih na sedežu tamkajšnje izpostave Gestapa. Čez nekaj dni so jih prepeljali najprej v zapore v Laškem in nato v zapore v Starem piskru v Celju ter nadaljevali z zaslišanji in zasramovanjem.⁷¹

Sledila so streljanja. V Celju so 22. julija ustrelili pet Hrastničanov, 30. julija osemnajst, 15. avgusta šestnajst in nato v Mariboru 2. oktobra še šest, skupaj torej 45. Poleg teh so leta 1942 ustrelili tudi nekatere od sodelavcev osvobodilnega gibanja iz Hrastnika in okolice, ki so bili aretirani novembra in decembra 1941 ali v prvih mesecih leta 1942. Tako so 18. februarja 1942 v Mariboru ustrelili enega talca iz Hrastnika, 21. marca enega, 23. marca dva, 11. aprila dva in 7. julija v Celju enega. 24. julija 1942 pa je bil pri Begunjah kot talec ustreljen komaj šestnajstletni mizarski vajenec Albin Kotnik. Skupaj je bilo tako leta 1942 ustreljenih 53 talcev iz Hrastnika. Med njimi je bilo 29 mlajših od 25 let, dva, že omenjeni Albin Koritnik (rojen 12. 2. 1926) in Stanislav Smolič (rojen 25. 8. 1924) sta bila ustreljena pred 18. rojstnim dnevom, štirje, Ana Matek, Franc Potisek, Ana Slokan in Franc Šunta, pa v nekaj mesecih po njem. Med ustreljenimi šestimi ženskami je bila le Julijana Jenko stara petdeset let, Marta Babič in Alojzija Vabič sta imeli dvajset, Justina Govejšek devetnajst, že omenjeni Ana Slokan in Ana Matek pa osemnajst let.⁷²

Ohranila so se poslovilna pisma nekaterih od ustreljenih talcev. Tako je ohranjeno pismo Antona Bostiča, ki je bil aretiran 17. decembra 1941 in ustreljen 18. februarja 1942 v Mariboru.⁷³ Ohranjeno je tudi pismo Petra Šergana (Šrgana), ki je bil aretiran 12. januarja 1942, ustreljen pa 23. marca v Mariboru. 5. avgusta isto leto so bili aretirani njegov oče, mati in brat Jože in deportirani v Auschwitz. Tam je bil oktobra 1942 brat Jože ubit.⁷⁴ Pismo je napisal tudi Martin Orožen, ugleden kmet iz Turja nad Hrastnikom. Aretiran je bil 18. decembra 1941 in ustreljen 11. aprila 1942 v Mariboru. Osem članov njegove družine, žena, sestra in šest otrok, je bilo aretiranih 5. avgusta 1942, vsi pa so vojno preživeli.⁷⁵

Pismo Franca Potiska, ki je bil aretiran 26. junija 1942 in ustreljen 22. julija isto leto v Celju, se je ohranilo v prepisu, ki ga je septembra 1942 naredila njegova sestra.⁷⁶ Njegov bratranec Slavko je bil ustreljen 15. avgusta v Celju, Slavkov brat Janez pa 2. oktobra 1942 v Mariboru. Oba brata sta bila aretirana 16. julija 1942.⁷⁷ Poslovilno pismo je napisal tudi Janez Potisek. Janezovo ženo Štefko in hčerko Zlatko so tudi aretirali. Ženo so poslali v Auschwitz, hčerko pa v otroško taborišče.⁷⁸

Ohranilo se je tudi pismo 21-letnega Ervina Hadolina, ki je bil ustreljen 30. julija 1942 v Celju, aretiran pa 7. junija 1942. Tri njegove družinske člane je nemška

⁷¹ Brečko, Hrastnik skozi desetletja, str. 218–219. Izjava Pavle Zadobovšek, hrani NT.

⁷² Seznam žrtev.

⁷³ Poslovilna pisma, str. 128, 129, faksimile str. 130, 131.

⁷⁴ Poslovilna pisma, str. 156, 157.

⁷⁵ Poslovilna pisma, str. 186, 187.

⁷⁶ Poslovilna pisma, str. 336, 337.

⁷⁷ Poslovilna pisma, str. 427.

⁷⁸ Poslovilna pisma, str. 522, 523.

policija aretirala 5. avgusta 1942. Mati Marija je marca 1943 umrla v Auschwitzu.⁷⁹ Isti dan je bil ustreljen tudi 22-letni Janko Ramšak, ki ga je Gestapo aretiral 4. julija. Tudi njegovo pismo se je ohranilo. 5. avgusta je policija aretirala očeta Matevža, mater Jero, brata Vilijema ter sestri Emo in Berto. Iz Auschwitza sta se vrnila samo mati in sestra Berta.⁸⁰

Dvajsetletno Marto Babič so aretirali junija 1942, ustrelili pa 15. avgusta v Celju. Oče in mati sta umrla v Auschwitzu.⁸¹ Pismo ženi in hčerki je napisal tudi 27-letni Franc Kačič, ki pa je deloval na Dolu pri Hrastniku in bil aretirán že maja 1942. Tudi on je bil ustreljen 15. avgusta v Celju. Policija je aretirala ženo Berto in hčerko Bertico. Prva je oktobra 1942 umrla v Auschwitzu, hči pa maja 1943 v otroškem taborišču Regensburg.⁸²

Ohranjeno je tudi pismo Franca Pušnika, 28-letnega steklarja, ki ga je Gestapo aretirál 28. julija 1942, ustreljen je bil 2. oktobra 1942 v Mariboru. Njegova žena je bila do septembra 1943 v raznih nemških taboriščih.⁸³ Ohranjeno je tudi poslovilno pismo Miroslava Zalezine, 19-letnega steklarja, ki je bil aretirán 23. julija 1942, ustreljen pa isti dan kot Pušnik. V pismu je med drugim zapisal: »Draga Berta, Pepče, Danica in Marija! Začudili se boste, ko boste brali da sem ustreljen, toda ne smete jokati, kajti jaz umiram kot junak.« Njegov brat Martin je bil ustreljen že 15. avgusta 1942, mati in sestra Štefka pa sta umrli v Auschwitzu.⁸⁴

Pavla Zadobovšek, rojena 22. februarja 1927, je bila najprej v zaprta v Trbovljah, nato v Celju in Mariboru. Na dan streljanja talcev 2. oktobra 1942 so jo iz celice že odpeljali v pritličje zaporov, a jo nato po temeljitem izpraševanju o dejanski starosti, odpeljali nazaj. Od tam so jo poslali v zapore na gradu Borl, od koder jo je oče po nekaj mesecih uspel rešiti in se je vrnila domov.⁸⁵

Po nalogu šefa varnostne policije in varnostne službe na Spodnjem Štajerskem Otta Lurkerja je tako kot drugje po Spodnjem Štajerskem avgusta 1942 nemška policija in orožništvo aretirala družinske člane, ki so živeli v skupnem gospodinjstvu z ustreljenimi talci, padlimi partizani ter tistimi, ki so še delovali v ilegali ali v partizanih. Od 3. do 6. avgusta, ko so s prvo akcijo v glavnem prenehali, so prepekljali v Celje 1262 oseb. Po preverjanjih so jih 293 izpustili. Ostale so razvrstili v tri skupine. Najprej so 6. avgusta odrasle moške od 18. do 55. leta prepeljali v mestno osnovno šolo in jih tam dokončno popisali ter odredili za koncentracijsko taborišče Auschwitz, v celjski okoliški šoli pa so v noči na 10. avgust ženskam odvzeli otroke in nato oboje, moške in ženske odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz in Birkenau. Otroke, ki so jih pred tem rasno pregledali, so 10. avgusta odpeljali v taborišče Frohnleiten pri Gradcu, nato pa v druga taborišča ali zavode Lebensborna,

⁷⁹ Poslovilna pisma, str. 364–365.

⁸⁰ Poslovilna pisma, str. 376, 377.

⁸¹ Poslovilna pisma, str. 392, 393.

⁸² Poslovilna pisma, str. 406, 407.

⁸³ Poslovilna pisma, str. 526, 527.

⁸⁴ Poslovilna pisma, str. 556, 557.

⁸⁵ Izjava Pavle Zadobovšek, hrani avtorica; Brečko, Hrastnik skozi desetletja, str. 269, 270.

stare in bolehe nad 55. leti pa v taborišče Buch na Bavarskem. Podatki o številu odpeljanih so različni.

Tej prvi največji akciji je do srede junija 1943 sledilo še pet, a nobena ni bila tako obsežna kot ta prva. Druga je bila sredi avgusta 1942, ko so v Celju ustrelili 95 talcev. Njihove sorodnike so aretirali še pred ustrelitvijo. Sredi avgusta so tako v celjski okoliški šoli zbrali nekaj sto oseb in jih 17. avgusta (po drugih podatkih 20.) prepeljali v Auschwitz, otroke pa posebej v taborišče Frohnleiten in od tam v druga taborišča.⁸⁶

V tretji akciji, ki je bila 3. oktobra 1942, potem ko so 2. oktobra v Mariboru ustrelili 143 talcev, pa otrok niso več ločili od staršev. Poslani so bili v različna taborišča po Nemčiji. V četrti, ki je bila 7. novembra 1942 in so v njej aretirali 259 oseb, so odpeljali v Frohnleiten 61 družin s 170 družinskimi člani. Peta akcija je bila 10. marca 1943, ko so v Mariboru ustrelili 25 talcev in 13. marca odpeljali v Frohnleiten kakšnih 160 ljudi. Šesta je bila 9. junija 1943, o tej pa podrobnejših podatkov ni.⁸⁷

Kot je razvidno iz poročila Žandarmerijske postaje Hrastnik z dne 6. avgusta 1942, je bilo 5. avgusta 1942 v Hrastniku aretiranih 99 oseb iz 29 družin partizanov in tistih talcev, ki so bili ustreljeni pred tem datumom. Aretacije so se začele ob 2.15 uri in so potekale v treh skupinah. Do osmih so aretirali 43 oseb, do devetih 37, preostalih 19 pa do dvanajstih. Še isti dan so jih transportirali v Celje. Med temi aretiranimi družinami je bilo 24 družin oziroma 80 sorodnikov talcev, štiri družine partizanov, za eno pa vzroka aretacije nisem mogla ugotoviti.. Njihovo premoženje je bilo zaplenjeno.⁸⁸ 15. avgusta 1942 je bilo v Celju ustreljenih šestnajst talcev iz Hrastnika. v noči s 14. na 15. avgust je nemška policija aretirala 53 njihovih družinskih članov. Poleg teh so v avgustu aretirali še 70 Hrastničanov, največ 17. avgusta.⁸⁹

Skupaj je v taborišču Auschwitz umrlo 43 sorodnikov leta 1942 ustreljenih talcev iz Hrastnika, med njimi dva dojenčka, rojena v taborišču, in šest sorodnikov partizanov. aretiranih avgusta 1942. Decembra 1941 rojena Bertica Kakič pa je maja 1943 umrla v taborišču Regensburg.⁹⁰ Večina od 51 umrlih v Auschwitzu, je umrla že leta 1942, drugi pa naslednje leto.⁹¹ O tem je trboveljski okrožni vodja Štajerske domovinske zveze Heribert Eberharth 16. novembra 1942 poročal zveznemu vodji Franzu Steindlu: »Velik odstotek teh izseljenih sorodnikov ustreljenih je v koncentracijskih taboriščih že umrl in skoraj vsak dan pride nekaj sporočil sorodnikom teh družin v trboveljskem okrožju, da je ta ali oni umrl. Na osnovi teh sporočil velik del prebi-

⁸⁶ Tone Ferenc: Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945. Maribor 1968 (dalje Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika), str. 351–352; Auschwitz Birkenau, str. 518, 530–532.

⁸⁷ Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 353.

⁸⁸ Brečko, Hrastnik skozi desetletja, str. 218. Faksimile poročila Žandarmerijske postaje Hrastnik, 6. 8. 1942.

⁸⁹ Lojze Požun: Trbovlje v NOB 1941–1942. Trbovlje 1986 (dalje Požun, Trbovlje), str. 516.

⁹⁰ Seznam žrtev.

⁹¹ Seznam žrtev.

valstva meni, da niso umrli naravne smrti, temveč so jih naše oblasti kratko malo na neki način poslale v onostranstvo.«⁹²

Po nepopolnih podatkih se je iz Auschwitzta vrnilo 17 v avgustu 1942 aretiranih Hrastničanov, iz drugih taborišč pa tudi 71. Nimam pa podatka, koliko je bilo vseh aretiranih družinskih članov talcev in partizanov.

Naj ob tem dodam, da 105 ustreljenim hrastniškimi talcem in njihovim umrlim svojcem tudi v času, ki je temeljil na tradiciji narodnoosvobodilnega gibanja (in seveda revolucije), niso postavili spominskega obeležja. V tem času so namreč slavili zlasti junaštva partizanskih bojev in tako tudi »svoje« mrtve razporejali v kategorije prvorazrednih (padli partizani) in drugorazrednih (talci, interniranci).

Zaključek

V času okupacije slovenskega ozemlja med drugo svetovno vojno in v mesecih po njej je nasilne smrti umrlo več kot 97.000 oseb, ki so živele na območju današnje Republike Slovenije. Za razliko od prve svetovne vojne, ko so bili med žrtvami v veliki večini v boju padli vojaki, sta bili več kot dve tretjini teh žrtev, tako civilistov kot pripadnikov oboroženih formacij, usmrčeni. Med te sodijo tudi umrli v različnih taboriščih. Povzročitelji in žrtve so bili na obeh nasprotnih si straneh, ki jih lahko poenostavljeno poimenujemo protifašistična in fašistična, partizanska in okupatorska/kolaboracionistična, komunistična in protikomunistična. Selektiven je bil tudi spomin nanje. V Sloveniji smo v času socializma slavili protifašistične, partizanske žrtve, v politični emigraciji domobranske, protikomunistične.

In danes? Danes v Sloveniji v ospredje stopajo dolga leta zamolčani izvensodno usmrčeni po koncu vojne, tako Slovenci kot pripadniki drugih jugoslovanskih narodov, ki jih je konec vojne dohitel na slovenskem ozemlju ali pa so jih zavezniki izročili jugoslovanskim oblastem. Nedvomno so del zgodovinskega spomina kraji, kot so Huda jama, Teharje, Tezno, fojbe, a to morajo biti tudi Gramozna jama, Stari Pisker, Sodni zapori v Mariboru, taborišča na Rabu, v Gonarsu, Monigu, Ravensbrücku itd. Izjema je Auschwitz, ki pa je v zavedanju ljudi kot simbolni kraj holokavsta, manj pa kot kraj, kjer so umirali tudi Slovenci. Zgodovinski spomin tako žal tako še vedno prevečkrat ostaja selektiven in podrejen dnevnim potrebam politike, ne le slovenske, ampak tudi držav onstran nekdanje železne zavese z dolgoletno demokracijo, kot sta Italija in Avstrija. In tudi zaradi odpora do izkrivljanja zgodovine je gmajna pri Bazovici, na kateri so bili enajst let pred okupacijo Jugoslavije na osnovi sodbe italijanskega Posebnega sodišča za zaščito države usmrčeni štirje primorski protifašisti, danes vse bolj živ simbol upora primorskih Slovencev različnih političnih usmeritev.

Med žrtvami je bilo veliko mladih. In če se na koncu vprašam, kaj je te mlade ljudi, kot so bili hrastniški aktivisti Osvobodilne fronte gnalo v upor, saj so vedeli za streljanja talcev na t. i. Spodnjem Štajerskem, ki so se vrstila vse od 30. julija 1941 naprej, pa tudi za deportacije v koncentracijska taborišča. Prva skupina Hrastničanov

⁹² Ferenc, Nacistična raznarodovalna politika, str. 353.

je bila namreč že julija 1941 deportirana v Mauthausen. Morda je odgovor v odlomku iz pisma študenta prava Antona Bostiča, rojenega maja 1914, ki ga je napisal tik preden je bil kot talec ustreljen 18. februarja 1942 na dvorišču hodnik zaporov v Mariboru: »/.../ Ni sicer lahko pustiti življenje, ki ga pravzaprav niti še pričel nisem; toda v nadi, da boste že vi in vsi poznejši rodovi živeli življenje vredno človeka, mi daje pogum, da sem pred smrtjo miren.«⁹³

Nevenka Troha

A DELIBERATION ON THE MEMORY OF EXECUTIONS

S u m m a r y

In various ways the authoritarian and totalitarian regimes retaliate against individuals, groups, organisations, and minorities, which might oppose them and thus endanger their power. The fascist and Nazi regimes intensified the repression, and with aggression and occupation of the territories of other countries the repression turned into mass killing, involving all the sides. After the war the killing resulted in the vengeance of the victors against the defeated, as well as in the repression of the new Yugoslav communist authorities against the real or imagined opponents.

Quite a few symbolic execution and burial sites date back to this period, for example Bazovica, the shooting range at Opicina near Trieste, the penitentiaries Stari pisker in Celje and the Maribor prison, the Graz cemetery in Austria, Gramozna jama in Ljubljana, Teharje, Kočevski Rog, Huda jama.

In October 1929, seven years after it had risen to power, the Italian fascist regime carried out the first death sentence, executing a member of the minority and the TIGR organisation in Istria, Vladimir Gortan. Less than a year later, in September 1930, four members of Borba, the Trieste branch of the TIGR organisation, were tried as terrorists and shot in Bazovica. The firing squad consisted of the members of the fascist National Security Volunteer Militia (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*, MVSN). These deaths resounded far and wide in the European and worldwide democratic public, and already in 1930 Bazovica became a symbol of the resistance against fascism, while today it symbolises the struggle of the Slovenian Littoral (Primorska) Slovenians against denationalisation.

After 1945, however, Bazovica also gained another symbolic meaning. Supposedly many of the people arrested by the Yugoslav authorities in May 1945 in the Trieste and Gorizia regions, who were later executed or died in prisons and prisoner-of-war camps, were thrown into the so-called Bazovica foiba (an abandoned mining shaft). The missing included many fascists and collaborators, also members of the aforementioned National Security Volunteer Militia, including a member of the firing squad which had executed the four Slovenian anti-fascists in 1930. However, the missing also included 93 members of the Financial Guard, who participated in the uprising of the Italian National Liberation Committee in the end of April 1945 in Trieste, and several anti-fascists. In 1992 the Republic of Italy declared the Bazovica foiba a national monument.

At both these symbolic places, by some strange coincidence located in close proximity of each other, memorial services attended by masses of people are organised every year. Memorial services are also held at the locations of post-war executions. However, in light of the debates about the civil war and post-war executions, the fact that during the war the largest number of deaths, by far, was caused by the occupiers is disappearing from the historical memory. Let me just underline one of the worst examples of wartime repression, the repression of the German occupiers in the Slovenian Štajerska region in 1942, where mass executions of hostages and deportations to concentration camps took place. I would like to bring the attention to Hrastnik with its population of about 6000 people at the time, where in the summer of 1942 the Gestapo arrested more than fifty activists of the Liberation Front. Executions followed. Five inhabitants of Hrastnik were shot in Celje on 22 July, eighteen on 30 July, sixteen on 15

⁹³ Poslovilna pisma, str. 129.

August, and then another six were shot in Maribor on 2 October, amounting to a total of 45 executions. Furthermore, in 1942 a few liberation movement collaborators from Hrastnik and its surroundings, arrested in November and December 1941 and in the first months of 1942, were also executed. Thus a hostage from Hrastnik was shot in Maribor on 18 February 1942, another one on 21 March, two on 23 March and another two on 11 April, while a single hostage was shot in Celje on 7 July. On 24 July 1942 an apprentice carpenter, only sixteen years old, was shot as a hostage near Begunje. Thus altogether 53 hostages from Hrastnik were shot in 1942. Of these 29 were younger than 25, two were shot before turning eighteen, and four of them were executed shortly after their eighteenth birthday. Among the six women who were shot only one was older than twenty one. Afterwards their family members were arrested and mostly deported to the Auschwitz concentration camp, while those younger than eighteen were sent to children's camps. There a girl aged only a year and a half died. 45 family members of hostages from Hrastnik, shot in 1942, as well as six relatives of partisans died in Auschwitz. Among them were two babies, born in the camp. Most of those who were deported to Auschwitz died already in 1942, while others died the next year. Altogether this means 105 fatalities.

Dopolnilo k opombi 64 na str. 103:

Računalniška baza podatkov z naslovom *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej*. Na raziskavi in obnem pri neposrednem oblikovanju podatkovne baze so sodelovale Tadeja Tomišek Čehulić, Mojca Šorn, Dunja Dobaja in Marta Rendla. Raziskava je potekala v okviru štirih projektov (1. *Nacionalna zbirka Žrtve druge svetovne vojne in zaradi nje na Slovenskem*; 2. *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej (1941–1946)*; 3. *Preverjanje seznamov žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej po matičnih knjigah*; 4. *Pregled mrljskih matičnih knjig za ugotovitev števila ter strukture žrtev druge svetovne vojne in neposredno po njej*). Raziskava ni zaključena (od 2012 pa tudi ni več financirana). Raziskavo so v okviru raziskovalnega projekta »Konkurenčnost Slovenije 2001–2006« in »Konkurenčnost Slovenije 2006–2013« omogočili Ministrstvo za visoko šolstvo, znanost in tehnologijo, Ministrstvo za delo, družino in socialne zadeve, Ministrstvo za pravosodje in Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. Dopoljevanje baze podatkov, ki ni zaključena in se spreminja glede na nove, dopolnjene podatke financira iz lastnih sredstev jo Inštitut za novejšo zgodovino.